

Отже, в житлобудівництві Лісостепового Правобережного Подніпров'я у VIII—X ст. провідне місце належить заглибленому житлу стовпової або зрубної конструкції з пічню-кам'янкою. Поряд з цим можна виділити кілька районів, де співіснують наземні і заглиблені житла з різними типами печей. Таке явище ми схильні пояснювати різними етнічними складовими частинами населення цих районів. Встановлено, що прийоми житлобудівництва не витримуються, як це мало місце в ранньослов'янських культурах. Простежується тенденція збільшення площі будівель у IX—X ст., переважання їх середньої глибини протягом VIII—X ст.

Всі ці факти, з одного боку, вказують на процес пошуку найбільш досконалих форм житлобудівництва, з другого — на синкретизм всієї матеріальної культури періоду формування Давньоруської держави.

В. А. ПЕТРАШЕНКО

Жилища VIII—X вв. на Правобережном Поднепровье

Резюме

В статье рассматриваются жилища VIII—X вв. Лесостепного Правобережного Поднепровья. В работе используются некоторые данные статистической обработки материала с целью выявления зависимости между отдельными элементами постройки, а также всестороннего их сопоставления по одной системе. Выделяется несколько регионов бытования определенных типов построек. Рассмотренные жилища отнесены автором к трем хронологическим периодам: VII—VIII, VIII—IX, IX—X вв. Прослежены изменения в жилищном строительстве, происшедшие в последней четверти I тысячелетия по сравнению с раннеславянской эпохой.

А. О. КОЗЛОВСЬКИЙ

Господарська діяльність осілого населення X—XIII ст. у Південному Подніпров'ї

Давньоруські пам'ятки Південного Подніпров'я почали досліджуватися з 1927 р.¹ У наступні роки на деяких пам'ятках велися невеликі за обсягом розкопки². Викликають інтерес результати дослідження багатшарового поселення поблизу с. Перше Травня (колишнє Яцева), проведені А. Т. Сміленко³. Кілька пам'яток давньоруського часу виявлено в зоні Дніпродзержинського водосховища. На одній з них було розкопано два житла⁴.

Останнім часом значні роботи розгорнулися на поселеннях на острові Хортиця⁵ і поблизу с. Стара Ігреня (Ігреня 8)*.

¹ Добровольський А. Звіт за археологічні дослідні на території Дніпрельстану року 1927.— В кн.: Збірник Дніпропетровського крайового історично-археологічного музею, 1929, т. 1, с. 144—149.

² Добровольський А. Сліди перебування слов'ян XII—XIII ст. у Надпоріжжі.— АП УРСР, 1949, т. 1, с. 91—94; Равич О. Розкопки слов'янського поселення коло с. Дніпровського Дніпропетровської області.— Там же, с. 96—98, Бліфельд Д. Розкопки слов'янського поселення коло с. Дніпровського Дніпровської області.— Там же, с. 99—103; Брайчевська А. Т. Древньоруські пам'ятки Дніпровського Надпоріжжя.— АП УРСР, 1962, т. 12, с. 167—178.

³ Брайчевская А. Т. Поселение у балки Яцевой в Надпорожье.— МИА, 1963, № 108, с. 251—282.

⁴ Кучера М. П., Драчук В. С. Памятники раннеславянского времени и Киевской Руси в зоне водохранилища Днепро-Дзержинской ГЭС.— КСИА АН УССР, 1962, вып. 12, с. 100—102.

⁵ Сокульский А. Л., Шевченко Т. К., Бодянский А. В., Рогожкина Л. В. Раскопки славянского поселения на острове Хортица.— АО 1976 г. М., 1977, с. 373—374.

* Розкопки автора.

Пам'ятки давньоруського часу, розташовані на південь від м. Запоріжжя, вивчені недостатньо. Розкопки провадилися лише на поселенні поблизу с. Зміївка та на могильнику біля с. Каїри⁶. Велику кількість пам'яток виявив О. В. Бодяньський⁷. У 1979 р. автор провів охоронні розкопки на поселенні в околицях с. Іллінка та на поселенні й могильнику неподалік с. Благовіщенка*.

Велику роботу по дослідженню та узагальненню матеріалів давньоруських пам'яток провела А. Т. Сміленко⁸.

Метою даної статті є спроба на основі відомих матеріалів і деяких нових даних більш повно розглянути господарську діяльність населення Південного Подніпров'я, його роль у торговельних відносинах Київської Русі.

Матеріали розкопок і розвідок дають досить повне уявлення про економічний розвиток цього району. Сільське господарство було однією з провідних галузей. Про це, зокрема, свідчить місцезоташування поселень, а також знахідки різноманітних сільськогосподарських знарядь. Переважна більшість поселень зосереджувалася по берегах Дніпра, на краю другої надзаплавної тераси, неподалік гирл невеликих річок та балок, або на островах. У цих місцях були найродючіші ґрунти, багаті на трави, заплавні луки.

Основним знаряддям для оранки був плуг. Лемеші від плугів знайдено в двох пунктах. На поселенні в с. Дніпровське трапилися три вкладених один в одній лемеші, виготовлених з трикутних тупокінцевих плах, краї яких були підрізані і загнуті до середини**. Дуже цікавий екземпляр виявлено на поселенні поблизу Осокорового озера на острові Хортиця⁹. Він виготовлений з трикутної плахи і по краях лопасті має наварні пластини. Розміри його значні: довжина — 27,5 см, ширина — 18 см. Леміш асиметричний, що вказує на те, що він належить до кінця XIII—XIV ст.¹⁰ Два наральники було знайдено на Великому Потьомкінському острові¹¹. Довжина їх — 27,5 та 23 см, ширина — 18,5 та 12,5 см. Датуються вони XI—XIII ст.

Переважання лемехів можна пояснити особливостями степового ґрунту. Лемеші та наральники описаного типу широко відомі на пам'ятках Південної Русі¹².

Для обробки ґрунту під городні культури використовували лопату. Нам відома знахідка залізного окуття від дерев'яної лопати на поселенні Ігрень¹³. Воно виготовлене з двох дугоподібних штабок заліза, покладених одна на одну і зварених по зовнішньому краю. Решта знарядь для обробки ґрунту виготовлялася з дерева і в археологічному матеріалі майже не трапляється.

⁶ Бураков А. В. Слов'янське поселення на Нижньому Дніпрі.— Вісник АН УРСР, 1953, № 10, с. 38—42; Махно Є. В. Розкопки могильника і поселень поблизу с. Каїри.— АП УРСР, 1961, т. 10, с. 131—147.

⁷ Бодяньський О. В. Археологічні пам'ятки Запорізької та Дніпропетровської областей, які зруйновані або руйнуються водами озера ім. В. І. Леніна та Каховського водосховища.— НА ІА АН УРСР, 1977/89.

* Крім автора в розкопках брали участь О. В. Бодяньський і Л. І. Іванченко.

⁸ Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди у Степовому Подністров'ї (II—XIII ст.). К., 1975.

** Усне повідомлення О. В. Бодяньського.

⁹ Сокульський А. Л., Шевченко Т. К., Бодяньський А. В., Рогожкина Л. В. Указ. соч., с. 373—374.

¹⁰ Чернецов А. В. Классификация и хронология наконечников древнерусских пахотных орудий.— КСИА АН СССР, 1976, вып. 146, с. 35.

¹¹ Борисов В. Є. Звіт про археологічну розвідку на Великому Потьомкінському острові у дельті Дніпра та місці колишньої Кам'янської Січі.— НА ІА АН УРСР, 1972/4, с. 6.

¹² Мезенцева Г. Г. Древньоруське місто Родень. К., 1968, табл. XXVIII, 3; Гончаров В. К. Райковецкое городище. Киев, 1950, с. 62—63, табл. V.

¹³ Зберігається у Дніпропетровському історичному музеї.

Головним знаряддям збирання врожаю були серпи. На пам'ятках Південного Подніпров'я знайдено три цілих екземпляри і кілька фрагментів. Серп — «горбушу» — виявлено на острові Березань¹⁴. Слабо вигнутий серп походить з даньоруського поселення поблизу с. Скельки, залізний серп також було знайдено поблизу с. Павло-Кічкас¹⁵.

Для зберігання зерна використовували зернові ями, виявлені майже на всіх поселеннях. Поблизу жител, зрідка в самому приміщенні були ями грушоподібної або трапецієподібної у розрізі форми, нерідко вони обмазувалися глиною і обпалювались. Крім того, зерно могло зберігатися в дерев'яних бочках та керамічній тарі.

Розмел зерна провадився двома засобами: за допомогою зернотерки чи ротаційних жорен. Часто в одному житлі наявні і жорна і зернотерки. Можливо, їх використовували для одержання різних видів борошна. Переважна більшість жорен виготовлена з місцевих порід каменю-вапняку, граніту, черепашнику, пісковіку. Зрідка трапляються привізні жорна, зокрема одне, виготовлене з шиферу, було знайдено на поселенні Ігрень (Підкова)¹⁶. Звичайно, вони мали діаметр від 0,4 до 0,5 м і товщину до 5 см. Більшість їх виявлена в житлах або поблизу них, але відомо кілька споруд, в яких, можливо, розмелювали зерно. Це дві споруди на поселенні Перше Травня і одна на Любимівському городищі¹⁷. Обидві пам'ятки датуються IX—XI ст.

Про досить розвинуте тваринництво свідчать знахідки великої кількості кісток свійських тварин, а також окремих речей, пов'язаних з цією галуззю господарства. Судячи з остеологічних матеріалів, склад стада був досить різноманітний. На першому місці стоїть велика рогата худоба, на другому — вівця-коза або кінь, на третьому — свиня. Кістки птахів нечисленні¹⁸. Крім одержання м'яса, молока, вовни та шкір тварин, їх також використовували як тяглову силу. Очевидно, цю функцію виконували бики. Коней розводили для верхової їзди, про що свідчать численні знахідки залізних вудил та пряхок.

На стійлове утримання худоби вказують неодноразово виявлені на поселеннях великі фрагменти кіс. Останні належать до так званого південного типу, що характеризується коротким і широким лезом та укороченим кіссям¹⁹. На кінці його є гачок для з'єднання з держакком. Довжина збережених фрагментів кіс — від 25 до 40 см, ширина — від 3 до 5 см.

Мисливство в постачанні м'яса мало невелике значення. Кісток диких тварин на поселеннях знайдено дуже мало. Полювали переважно на дику свиню, благородного оленя, тура, дрофу. З мисливством також пов'язані знахідки кістяного вістря для стріли конусоподібної форми²⁰ та заготовка для вабика у вигляді добре обробленої трубчастій кістки великого птаха.

Значного розвитку набули рибальство та заготівля риби. На всіх поселеннях трапляється багато кісток та луски різноманітних риб. Ісколи луска залягала потужним шаром. Можна припустити існування спеціальних приміщень для обробки риби. На поселенні Ігрень (Підкова) зафіксована прямокутна яма, розміром 3 × 2 м, у заповненні якої містилася величезна кількість риб'ячих кісток і луски²¹. На поселенні

¹⁴ Болтенко М. Стародавня руська Березань.— Археологія, 1947, т. 1, с. 45.

¹⁵ Бодяньський О. В. Археологічні пам'ятки..., с. 10, 25.

¹⁶ Брайчевська А. Т. Древньоруські пам'ятки..., с. 177.

¹⁷ Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди... с. 164; Дмитров Л. Д., Зуц В. Л., Копилов Ф. Б. Любимівське городище рубежу нашої ери.— АП УРСР, 1961, т. 10, с. 87.

¹⁸ Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди..., с. 197—198, доп. 3, 5, 6.

¹⁹ Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси.— МИА, 1953, № 32, с. 87.

²⁰ Телегин Д. Я. Исследования памятников эпохи неолита и медного века у с. Деревки в 1960—1961 гг.— НА ІА АН УРСР, 1961/4а, с. 89.

²¹ Брайчевська А. Т. Древньоруські пам'ятки..., с. 177.

Зміївка в землянці № 2 не було печі, а в заповненні виявлено багато попелу, численні риб'ячі кістки та луска²². Можливо, тут займалися коптінням риби.

Археологічні матеріали дають уявлення про способи лову риби. На багатьох поселеннях знайдено рибальські гачки різноманітних розмірів і конструкцій. Переважали залізні гачки значного розміру, зраховані на промисловий лов великої риби. У перетині вони звичайно круглі або квадратні, на одному кінці мають вістря, частіше з жалом, на протилежному — петлю чи лопатку для прив'язування. Всі гачки з прямим стержнем, характерним для X—XIII ст.²³ Довжина їх — від 5 до 17 см. У незначній кількості трапляються невеликі гачки для лову риби вудкою. Виготовлялися гачки з заліза, рідко з бронзи, і лише в одному випадку було знайдено кістяний гачок. Для лову великої хижої риби застосовувалися свинцеві блешні, а також залізні двозубі ості.

Значне поширення у рибальстві мали різноманітні сітки. Про це свідчать часті знахідки кістяних голок для їх плетіння, а також наявність різноманітних грузил, зроблених із свинцю, каменю, глини. Для невеликих сіток, типу сучасних волоків, застосовувалися свинцеві і глиняні грузила менших розмірів, а більш важкі кам'яні використовувалися для спорядження неводів²⁴. Склад виловлюваної риби був досить різноманітний. Наприклад, на Березані ловили осетрів, сомів, судаків, камбалу і дельфінів²⁵.

На поселеннях Південного Подніпров'я знайдено велику кількість різних виробів із заліза. На нашу думку, більшість їх виготовляли місцеві майстри. Деякі дані свідчать на користь місцевої виплавки заліза. В своїй праці «Ремесло Давньої Русі» Б. О. Рыбаков підкреслює, що болотна залізна руда трапляється на південь від межі Степу і Лісостепу, в заплавах річок²⁶. Всі поселення Південного Подніпров'я розташовані поряд з заплавами долинами, а частина їх, нижче порогів, оточена плавнями і озерами, де наявність залізних руд майже не викликає сумніву. Таким чином, сировина для виплавки заліза існувала.

На 11 поселеннях Південного Подніпров'я зафіксовано залізні шлаки, частина яких походить від ковальського виробництва²⁷. Але залізоборне і ковальське ремесла були тісно пов'язані між собою і часто зосереджувалися в одних руках²⁸. Крім шлаків, простежено і деякі інші ознаки обох видів виробництва. На нашу думку, можна виділити кілька центрів, які забезпечували навколишні поселення виробами з заліза (рис. 1). У чотирьох з них є сліди виплавки металу. Так, на поселеннях Любимівка і Олексіївка (Устя) знайдено залізні шлаки напівсферичної форми, діаметром до 0,25 м*, на поселенні поблизу Осокорового озера на острові Хортиця виявлено об'єкт із залишками виробництва заліза у вигляді шлаків, криць, уламків руди, на острові Березань, в одному з приміщень, відкрито залізоплавильне горно, а також сопла²⁹. Цікава знахідка трапилася на поселенні Ігрені 8. Тут поряд з залізними шлаками було розкопано круглий в плані черинь, діаметром до 0,5 м, який складався з дуже ошлакованої глини і залізного шлака.

²² Бураков А. В. Вказ. праця, с. 40.

²³ Шрамко Б. А., Цепкин Е. А. Рыболовство у жителей Донецкого городища в VIII—XIII вв.— СА, 1963, № 2, с. 77.

²⁴ Куза А. В. Рыболовство у восточных славян во второй половине I тысячелетия н. э.— МИА, 1970, № 176, с. 134—136.

²⁵ Болтенко М. Розкопки на острові Березані в 1946 р.— АП УРСР, 1949, т. 2, с. 33.

²⁶ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. М., 1948, с. 124, прим. 8.

²⁷ Колчин Б. А. Указ. соч., с. 199—200.

²⁸ Рыбаков Б. А. Указ. соч., с. 483.

* Усне повідомлення О. В. Бодяньського.

²⁹ Сокульский А. Л., Шевченко Т. К., Бодянский А. В., Рогожкина Л. В. Указ. соч., с. 373—374; Болтенко М. Стародавня руська Березань, с. 45.

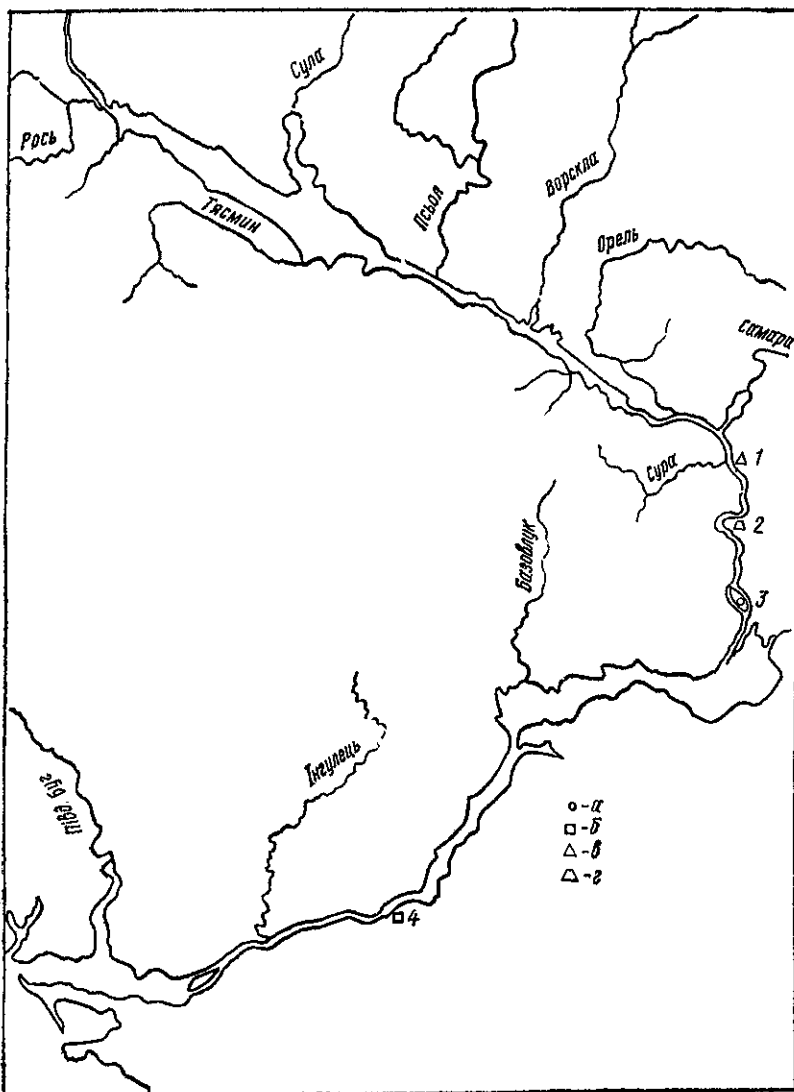

Рис. 1. Карта поселень Х—ХІ ст., на яких є сліди ремісничої діяльності.
 1 — Перше Травня; 2 — Петрове-Свистунове; 3 — Хортиця; 4 — Любимівське городище. Умовні позначення: а) виплавка заліза; б) обробка заліза; в) обробка бронзи; г) гончарне виробництво.

Черинь розміщувався у центрі сажистої плями діаметром 0,7—0,8 м, товщиною — 0,3 м. Можна припустити, що це залишки ковальського горна³⁰.

Таким чином, на чотирьох поселеннях є безперечні сліди виплавки заліза, а на решті пам'яток, де знайдені шлаки і криці, займалися ковальською справою. Ковалі обслуговували район радіусом 25—30 км².

Широкий асортимент залізних виробів дає підставу для висновку, що ковалі володіли досить високою майстерністю і застосовували різноманітні технічні прийоми: зварювання, клепання, пробивання отворів, наварювання сталевих лез, гартування сталі. При цьому в кожній кузні повинно було працювати не менше як два чоловіки³¹.

³⁰ Рыбаков Б. А. Указ. соч., с. 136.

³¹ Там же, с. 141.

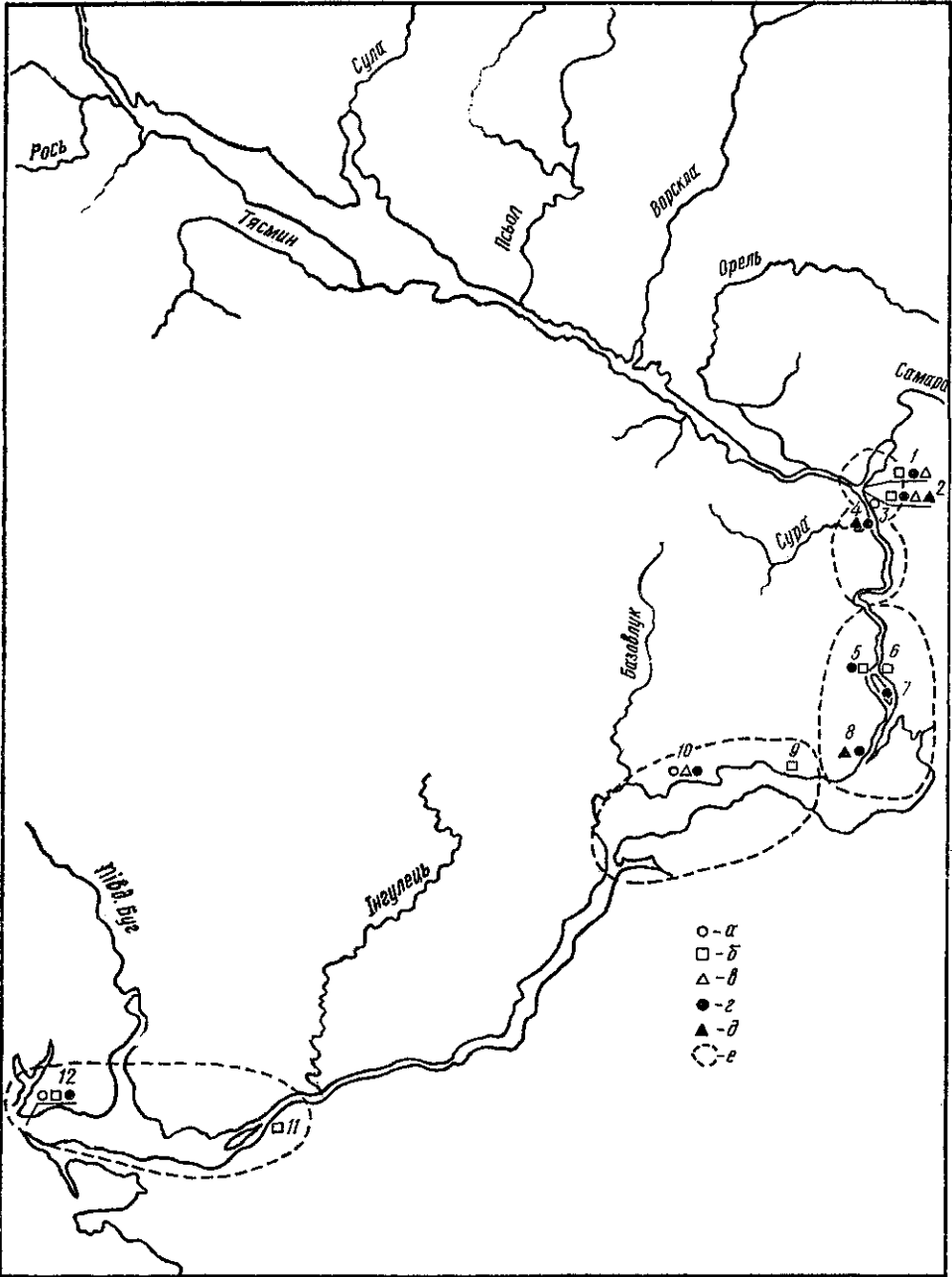

Рис. 2. Карта поселень XII—XIII ст., на яких є сліди ремісничої діяльності.

1 — Ігрень (Підкова); 2 — Ігрень 8; 3 — Любимівка; 4 — Дніпровське; 5 — Кічкас (правий берег); 6 — Кічкас (лівий берег); 7 — Хортиця; 8 — Біленьке; 9 — Іллінка; 10 — Олексіївка (Устя); 11 — Потьомкінський о-в; 12 — Березань. Умовні позначення: а) виплавка заліза; б) обробка заліза; в) обробка бронзи (виготовлення клепананих казанів); г) бронзоливарне виробництво; д) обробка свинцево-олов'янистих сплавів; е) межі районів, які обслуговувалися ремісничо-торговельними центрами.

На поселеннях Південного Подніпров'я населення займалося також обробкою кольорових металів. Про це свідчить значне поширення різноманітних виробів з кольорових металів та численні сліди їх обробки (рис. 1; 2). Так, на пам'ятках Ігрень 8, Ігрень (Підкова) знайдено велику кількість бронзових шлаків, а також крапель розтопленої брон-

зи. На поселенні в с. Дніпровське була зафіксована яма, заповнена бронзовими шлаками. Половинка ливарної формочки для відливання гудзиків-бубонців трапилася на Кічкаському поселенні³². Тигель із залишками бронзи знайдено на острові Хортиця. Бронзові шлаки виявлено і на поселеннях Біленьке та Олексіївка (Устя), на останньому також простежено краплини розтопленої бронзи*. Ливарні формочки для відливання хреста та підвіски з імітованою філігранню трапилися серед знахідок з острова Березань³³. Їх розкопано біля кам'яної печі «домешки». Автор публікації вважає, що вона належить до залізоробного виробництва. Але ніяких залишків його не виявлено. На нашу думку, піч, біля якої знайдено ливарні формочки, пов'язана з бронзоливарним виробництвом.

Крім виготовлення бронзових виробів методом лиття застосовувалися також клепа́ння, кування. На поселеннях Ігрен 8, Ігрен (Підкова), Олексіївка (Устя) виготовлялися бронзові клепані казани. Тут залишилися смужки й обрізки листової бронзи, окремі заклепки, вінця від казанів, фрагменти склепаних штабок**. На поселенні Перше Травня в житлі IX—XI ст. знайдено заготовки для трапецієподібних підвісок³⁴ (рис. 1; 2). Із свинцево-олов'яних сплавів виготовлялася значна кількість виробів: прясла, грузила для сіток, блешні і зрідка прикраси. Свинець та олово досить легко піддаються обробці. На трьох поселеннях помітні сліди обробки цих металів (рис. 2). На поселенні Ігрен 8 знайдено заготовки для грузил у вигляді пластин зі слідами розрубвання, а також краплини розтопленого свинцю. Особливо багато виробів із свинцево-олов'янистих сплавів зібрано на поселенні Дніпровське. Серед 18 свинцевих пряслиць привертає увагу прясло з браком (отвір залито і не прочищено), що вказує на місцеве їх виробництво. Тут же трапилися свинцева пластина зі слідами розрубвання. Серед матеріалів з іншої пам'ятки (Біленьке) слід згадати свинцевий пруток, що мав сліди протяжки.

Виділяються знахідки прикрас із свинцево-олов'янистих сплавів, відлитих в імітаційних формочках. Це щиток від персня із псевдозерню, виявлений на поселенні Ігрен (Підкова), прикраса, що імітує сережку з трьох намистин так званого київського типу (с. Дніпровське), а також лунниця із псевдозерню (с. Петрове-Свистунове)^{***}. Оскільки, як зазначалося, формочка для відливання підвісок була знайдена на острові Березань, можна припустити, що ці речі також місцевого виробництва.

Кераміка становить найбільш масовий матеріал на поселеннях. Частина її була довізною, переважна більшість кухонного та столового посуду виготовлялася на місці. Ми розглянемо лише місцеву кераміку.

Кераміка X—XI ст. найповніше представлена на поселеннях Перше Травня, Зміївка, Петрове-Свистунове. Основну масу знахідок становлять горщики та глекоподібні посудини. Всі вони виготовлені на гончарному крузі. Горщики часто асиметричні, в тісті є домішки жорстви, піску, іноді — товченої черепашки. Тулуб слабoproфільований, інколи навіть банкоподібний, вінця невеликі, слабо відхилені (рис. 3, 1). Майже вся поверхня посудин покрита густими врізними борозенками або хвилями. Вінця зрідка прикрашалися по краю насічками або багаторядною хвилею³⁵. У другу групу входять глекоподібні посудини з

³² *Брайчевська А. Т.* Древньоруські пам'ятки..., с. 160, 175, 177.

* Матеріали передані О. В. Бодяньським експедиції у 1978 р.

³³ *Горбунова К. С.* О характере средневекового поселения на острове Березань.— Проблемы археологии, 1978, вып. 2, с. 172—173.

** Матеріали передані О. В. Бодяньським експедиції у 1978 р. Розкопки автора.

³⁴ *Брайчевская А. Т.* Поселение у балки Яцевой..., с. 165.

*** Матеріали передані О. В. Бодяньським експедиції в 1978 р.

³⁵ *Брайчевская А. Т.* Поселения у балки Яцевой..., с. 275; *Бураков А. В.* Вказ. праця, с. 39—40.

ручками. Вони характеризуються червонуватим випалом, мають домішки жорстви та шамоту у тісті. Денця плоскі широкі, боки округлі, шийка широка. Іноді є носик-злив. Орнаментовані вони багаторядною хвилястою лінією, рідше горизонтальними лініями або відбитками зубчастого штампа. Орнамент звичайно розміщений на верхній частині

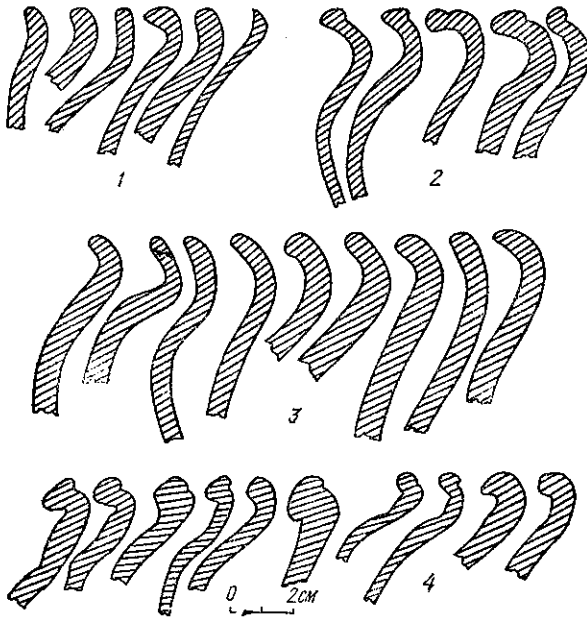

Рис. 3 Профілі кераміки X—XIV ст.

1 — кераміка X—XI ст.; 2 — кераміка XII—XIII ст., характерна для Середнього Подніпров'я; 3 — кераміка XII—XIII ст. місцевого типу; 4 — кераміка XIII—XIV ст.

глека. Інколи на цих посудинах наявні сліди червоної та коричневої фарби або невиразні вертикально пролящені лінії.

На денцях посудин обох груп трапляються клейма і сліди підсіпки, по краях спостерігається затьок. Всі ці ознаки характерні для посуду, виготовленого на ручному повільному крузі легкого типу³⁶.

Про місцеве виробництво цієї кераміки свідчать залишки гончарних печей, знайдених у районі с. Петрове-Свистунове, а також поблизу с. Перун³⁷. Вони мали два яруси, розділені горизонтальною перегородкою, в якій були отвори-люфти. В одній з печей знайдено уламки посуду обох типів — горщиків і глеків.

Таким чином, можна зробити висновок, що вся кухонна і значна частина столової кераміки в X—XI ст. виготовлялася на ручному гончарному крузі і випалювалася в спеціальних печах-горнах. Це свідчення досить високого рівня гончарського виробництва. Кераміка цього часу була своєрідною, характерною лише для даного району. Горщики з манжетоподібними віцями, типові для Середнього Подніпров'я, трапляються дуже рідко і, безумовно, мають привізний характер.

Кераміка XII—XIII ст. є більш різноманітною за асортиментом і якістю. Тут, крім горщиків і глеків, наявні миски, великі посудини для зберігання припасів, світильники, кришки, амфорки київського типу. Переважна більшість посуду виготовлялася на місці. Вироби цього часу можна поділити на дві групи. До першої належить кераміка місцевого

³⁶ Рыбаков Б. А. Указ. соч., с. 169.

³⁷ Брайчевская А. Т. Поселение у балки Яцевой., с. 278; Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди., с. 165.

типу, традиції виготовлення якої не припинялися з X—XI ст. Вона представлена горщиками та глекоподібними посудинами. Як і раніше, тісто містить досить значні домішки. Але тепер жорства і шамот домішуються в невеликій кількості, а більшість становлять товчена черепашка та пісок. Дещо змінюється і профіль горщиків. Зникають банкоподібні форми, чіткіше виділяються плічка. Вінця залишаються невеликими і, як правило, відігнутими назовні, але краї їх стали більш різноманітними — заокругленими, загостреними, інколи з жолобком чи бортиком (рис. 3, 3).

Орнамент збагачується новими мотивами. Крім хвилястих і горизонтальних врізних ліній, з'явилися косі насічки, наколи паличкою. Орнаментувалась лише верхня частина горщика, звичайно плічки. На денцях є клейма, сліди підсіпки, на краях денць — затьоки. Все це свідчить про виготовлення посудин на ручному гончарному крузі. Випал горщиків нерівномірний, тришаровий. Мабуть, випалювалися вони в хатніх печах, а не в спеціальних горнах.

Глекоподібних посудин стає значно менше. Тісто їх краще відмудене, подібне до амфорного. На жаль, ці посудини представлені лише невеликими уламками, і профіль їх реконструювати неможливо.

Майже на всіх поселеннях Південного Подніпров'я, які існували в XII—XIII ст., є кераміка, типова для Середнього Подніпров'я. Це тонкостінні кухонні горщики конічної форми з добре виділеним плічком; вінця відхилені назовні з повторним загином до середини (рис. 3, 2). По плічках нанесено орнамент у вигляді горизонтальних і хвилястих ліній або комоподібний. За складом тіста ці горщики відрізняються від місцевої кераміки з дещо архаїчними рисами. У глині є незначні домішки дрібного піску. Стінки мають шарувату структуру, випал посудин рівномірний.

Кераміка такого типу на більшості поселень трапляється в значно меншій кількості, ніж посуд місцевого виробництва. Виняток становлять кілька пам'яток: Дніпровське, Кічкас, Перше Травня.

Окремо стоїть поселення Ігрень 8, де зовсім немає виробів місцевого типу, а типова середньодніпровська кераміка представлена тисячами уламків. Навряд чи така велика кількість посуду мала привізний характер. На нашу думку, кераміка середньодніпровського типу в XII—XIII ст. виготовлялася на цьому пункті і звідси поступала в навколишні поселення. Не виключене виготовлення таких посудин і на одному з кічкаських поселень.

Ігрень 8 виділяється також наявністю численної полив'яної кераміки (до 10% усього керамічного матеріалу), в той час як на інших пам'ятках вона відома в незначній кількості. Полив'яну кераміку з Ігрені 8 можна поділити на дві групи. Перша — це столовий посуд (глеки, покритки, миски, можливо, бокали), покритий поливою з обох боків. Тісто біле, без домішок, структура його шарувата. До другої групи належать звичайні кухонні горщики, покриті поливою повністю або з випадковими мазками і плямами. Є кілька фрагментів з браком — на поверхню налип шамот або полива нанесена дуже нерівномірно.

Такі риси, як однаковий склад глини, з якої виготовлена проста, кружальна і полив'яна кераміка в одному місці, своєрідність форм полив'яних виробів, що знаходять аналогії в звичайному кружальному посуді даного центру, особливості поливи і густота, колір, прозорість, нарешті наявність випадкових плям на звичайній кружальній кераміці, Т. І. Макарова вважає ознаками місцевого виробництва полив'яного посуду³⁸.

³⁸ Макарова Т. И. Поливная керамика в Древней Руси. М., 1972, с. 11.

Більшості цих ознак відповідає полив'яна кераміка на поселенні Ігрень 8. Отже, можна припустити, що тут жив гончар, який переселився з Середнього Подніпров'я і виготовляв посуд за звичайною для нього технологією. Крім звичайної кераміки він виготовляв й полив'яну.

Цікаво також, що на деяких пам'ятках є фрагменти кераміки місцевої форми, а склад і структура тіста середньодніпровська або навпаки. Можливо, це результат наслідування місцевими гончарами привізних зразків або спроби прибулих майстрів виготовляти посудини звичайного типу, використовуючи місцеву традиційну технологію³⁹.

Кераміка XIII—XIV ст. менш численна. За тістом та структурою вона подібна до середньодніпровських зразків XII—XIII ст., але має масивний валик з зовнішнього боку і шийку, конусом розширену до плічок (рис. 3, 4). Місце виготовлення такого посуду важко встановити.

На пам'ятках Південного Подніпров'я знайдено багато виробів з каменю: жорна, зернотерки, грузила для рибальських сіток, точильні бруски, намистини, прясла, ливарні формочки. Частина їх була привізною, а жорна, зернотерки, грузила та бруски виготовлялися з місцевих порід вапняку, черепашнику, пісковнику, граніту. Невеликі, простої конструкції зернотерки та інші нескладні знаряддя могли змайструвати у кожному господарстві, але для виробництва жорен та великих рибальських грузил потрібні були досвід та спеціальні інструменти⁴⁰.

На кількох пам'ятках виявлено сліди обробки каменю. На поселенні Дніпровське на підлозі однієї з будівель було зафіксовано кілька оброблених каменів, у тому числі заготовки для жорен. Подібні знахідки різноманітних форм траплялись і в заповненні цієї будівлі, яка, можливо, була каменеобробною майстернею⁴¹. На правобережному Кічкаському поселенні було виявлено значну кількість виробів з каменю та напівоброблені заготовки⁴². Виготовленням жорен займався і в Любимівському городищі, де в одній з будівель X—XI ст. знайдено заготовку для жорна у вигляді кола без центрального отвору⁴³.

Таким чином, обробка каменю, зокрема виготовлення великих виробів, мала місце на окремих поселеннях, можливо, найбільших, а звідси ця продукція надходила в інші пункти.

Вироби з кістки і рога є майже на всіх поселеннях. На початку II тисячоліття кістка як матеріал для виготовлення знарядь праці втратила своє значення. В цей час вона використовувалась для різноманітних невеликих виробів замість дерева⁴⁴. Для її обробки застосовувались як універсальні інструменти — сокира, ніж, шило, так і спеціальні — пилка, циркуль для нанесення вічкового орнаменту. Сліди обробки кістки засвідчено в багатьох місцях. На поселенні Дерев'янка в одному з жител на підлозі були знайдені уламки обструганих рогів, а також заготовка для обкладинки лука довжиною 0,6 м, зроблена з рога оленя. В заповненні житла було багато кісток тварин зі слідами обробки та кістяної стружки. Можливо, мешканці житла займалися виготовленням виробів з кістки⁴⁵.

На поселенні Ігрень 8 теж виявлено матеріали такого характеру: різноманітні кістяні вироби, відходи виробництва, напівфабрикати. Найбільше їх знайдено в розташованих поряд житлах № 4 і 5, де виготовлялися овальні накладки для ножів. Трапилося три готових накладки і фрагмент напівобробленого рога, від якого вони відпилювалися. Ріг, обшляний з двох боків, мав ще сліди пилки. Тут же було кілька різ-

³⁹ Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы. М., 1978, с. 93.

⁴⁰ Рыбаков Б. А. Указ. соч., с. 422—423.

⁴¹ Брайчевська А. Т. Древньоруські пам'ятки..., с. 173—174.

⁴² Сміленко А. И. Слов'яни та їх сусіди..., с. 185.

⁴³ Дмитров Л. Д., Зуц В. Л., Копилов Б. Ф. Любимівське городище..., с. 87, 98.

⁴⁴ Левашова В. П. Обработка кожи, меха и других видов животного сырья.— Труды ГИМ, 1959, вып. 33, с. 55.

⁴⁵ Телегин Д. Я. Исследования памятников..., с. 90—91.

номанітних підвісок-амулетів у вигляді кігтя, зубів тварини з проточною для підвішування, а також цілі і розколоті кабанячі ікла. Серед інших речей — кістяний рибальський гачок, гудзик-застібка, чотири астрагали з різноманітними позначками ⁴⁶.

Багато виробів з кістки знайдено на правобережному Кічкаському поселенні. В одному з жител (№ 5) були амулети з рога оленя та суглоба тварини, вісім цілих і фрагментованих кісточок для гри (різних розмірів), уламок трубчастої кістки з отвором ⁴⁷. Можливо, в цьому житлі займалися виготовленням таких виробів. Сліди обробки кістки і рога зафіксовано також на поселеннях Ігрень (Підкова), Дніпровське, острів Мала Хортиця, Великий Потьомкінський острів.

Таким чином, на деяких пам'ятках виділяються окремі житла, де знайдено готові вироби, заготовки для них та залишки виробництва. Тут у ряді випадків застосовували спеціальні інструменти — терпуг, свердло, пилку, циркуль.

Дерево дуже широко використовувалося в усіх галузях господарства. З нього будували житла, човни, виробляли різноманітний сільськогосподарський реманент, посуд, прості хатні меблі. Про значне поширення цього матеріалу на південнодніпровських поселеннях свідчать знахідки різноманітних деревообробних знарядь. Особливо багато їх виявлено на поселенні Ігрень 8. Тут знайдено два тесла з горизонтальними втулками і два — з вертикальними *, різець-ложкар, жолобчасте долото, фігурний різець для різьблення по дереву ⁴⁸.

За цим набором можна встановити, які види робіт виконували на поселенні. Великі тесла з горизонтальними втулками використовувались у теслярстві для видобування човнів, а знаряддя з вертикальними втулками — для виготовлення діжок, великих корит тощо. За допомогою різця-ложкаря виготовляли ложки, миски. Жолобчасте долото і фігурний різець використовувались для виконання плоскорельєфних орнаментів і в об'ємному різьбленні для підбору фону і обробки складних криволінійних поверхонь ⁴⁹. Отже, майстри виконували не лише різноманітні теслярські роботи, але й займалися фігурним різьбленням.

Знаряддя для обробки дерева були зафіксовані ще в кількох випадках. Теслярська сокира і тесло знайдено на поселенні Благовіщенка, тесло трапилося також у Волоському **. Долото і свердло виявлено на правобережному Кічкаському поселенні ⁵⁰, стамеска — на Зміївському ***, а на острові Березань в майстерні по виплавці і обробці заліза — кілька сокир, цвяхів і костилів ⁵¹.

Важливу галузь сільського (а якоюсь мірою й міського) хатнього виробництва являло собою виготовлення різноманітних тканин. Сировиною для цього були льон, конопля, вовна ⁵². Для прядіння застосовували прядки з ручним веретеном. Прясла від них є досить частими знахідками на поселеннях Степового Подніпров'я. Але якщо на всій території Давньої Русі у X—XIII ст. переважали прясла з овруцького

⁴⁶ Телегин Д. Я., Бодянский А. В., Козловский А. А., Балакин С. А., Нужный Д. Ю. Отчет о раскопках и разведках экспедиции «Славутич 2» в Надпорожье в 1978 г.— НА ІА АН 1978/7, с. 77—83.

⁴⁷ Смолічев П. Археологічні розкопки на терені Дніпрельстану в с. Кічкасі Запорізької округи, у вересні—жовтні року 1927.— В кн.: Збірник Дніпропетровського краєвого історично-археологічного музею. Дніпропетровськ, 1929, т. 1, с. 217, 225.

* Матеріали зберігаються в ДІМ.

⁴⁸ Телегин Д. Я., Бодянский А. В., Козловский А. А., Балакин С. А., Нужный Д. Ю. Отчет о раскопках..., с. 89, 92.

⁴⁹ Колчин Б. А. Новгородские древности. Резное дерево.— САИ, 1971, ЕІ-55, с. 9.

** Матеріали експедиції передав О. В. Бодянский у 1978 р.

⁵⁰ Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди..., с. 186.

*** Матеріали зберігаються в Херсонському історико-краєзнавчому музеї (№ ХЕМ-А-480).

⁵¹ Болтенко М. Розкопки на острові Березань..., с. 45.

⁵² Рыбаков Б. А. Указ. соч., с. 187.

рожевого шиферу, то на наших пам'ятках вони трапляються рідше. Поширені тут прясла, виготовлені із стінок амфор або інших посудин. Частина їх була зроблена із свинцю та великих риб'ячих хребців.

Безперечно, на поселеннях займалися і ткацтвом, але ніяких залишків цього виробництва ми, на жаль, не маємо. Для пошиття одягу використовувалися шарнірні ножиці та залізні голки, знайдені на деяких поселеннях (Ігрень 8, Зміївка).

Торгівля. Всі розглянуті нами поселення розташовані на берегах та островах Дніпра, який здавна був торговельним шляхом, що з'єднав Північ та Південь. Київські князі завжди прагнули контролювати цей шлях і тримати в своїх руках стратегічно-торговельні пункти, такі, як Олешня в гирлі Дніпра⁵³.

Яку ж роль відігравали південнодніпровські поселення в торговельних відносинах Давньої Русі? Писемних свідчень з цього питання немає, і тому великої ваги набирають археологічні дані.

Мешканці подніпровських поселень допомагали торговельним караванам перейти через пороги, а також перевозили купців з одного берега на інший. Це підтверджує розташування поселень попарно на різних берегах, а зкупчення їх на протязі найважчого відрізка шляху в Надпоріжжі, а також існування спеціальних поселень лощманів, які проводили кораблі та плоти через пороги до затоплення останніх у 1931 р. Крім того, в деяких пунктах (Хортиця, Березань), де торговельні каравани робили зупинки⁵⁴, місцеві мешканці могли брати участь у ремонті та оснащенні кораблів. Часті знахідки амфорної кераміки свідчать, що населення мало безпосередні торгові зв'язки. Особливо багато її в районах зупинки караванів (Березань, Великий Потьомкінський острів, Хортиця, Кічкас, Ігрень).

На південнодніпровських пам'ятках відомі й інші речі південного походження. Зокрема, вони знайдені на поселенні Ігрень 8. Це мисочка з рожевої глини, на яку нанесено ангоб, прикрашена по децю і краях концентричними колами й покрита світло-коричневою поливою, та позолочений фрагмент вінець скляної посудини. Обидві знахідки візантійського походження. На Кічкаському поселенні трапився скляний браслет з позолотою. Прикраси такого типу характерні для Північного Причорномор'я та Візантії⁵⁵. Тут же на дніпровському дні знайдено мідний глек з візантійськими монетами і бронзовим ключем. Монети датуються 969—976 рр.⁵⁶ Виявлені на поселенні Перше Травня фрагменти поливної мисочки на високій кільцевій ніжці також походять з Причорномор'я⁵⁷. Візантійську монету Іоанна Комніна (1118—1143 рр.) знайшов О. В. Бодяньський на Любимівському острові. Про зв'язки з Північним Заходом свідчить підковоподібна фібула, виготовлена з витого бронзового дроту і прикрашена на кінцях звіриними голівками (Ігрень 8), і так званий вусатий перстень (Дніпровське) з косими насічками*. Фібули такого типу трапляються в Прибалтиці, а «вусаті» персні характерні для фінських племен⁵⁸. Із Скандинавією пов'язані черепахоподібні фібули, які зберігаються в Дніпропетровському історичному музеї.

Велике значення мав дніпровський шлях і для внутрішньої торгівлі, про яку можна судити на основі деяких археологічних даних. Бе-

⁵³ Толочко П. П. Киевская земля.— В кн.: Древнерусские княжества X—XIII вв. М., 1975, с. 15.

⁵⁴ Константин Багрянородный. Об управлении государством.— ИГАИМК, 1934, вып. 91, с. 9—10.

⁵⁵ Шапова Ю. Л. Стекло Киевской Руси. М., 1972, с. 40.

⁵⁶ Корзухина Г. Ф. Русские клады. М.; Л., 1954, с. 36—37.

⁵⁷ Брайчевская А. Т. Поселение у балки Яцевой... с. 272.

* Матеріали О. В. Бодяньського.

⁵⁸ Lietuvos TSR archeologijos atlasas. Vilnius, 1978, IV, s. 147. Недошишкина Н. Г. Перстни.— Труды ГИМ, 1967, вып. 43, с. 257—258.

зумовно, більшість скляних браслетів, обручок і посудин потрапила на поселення Південного Подніпров'я з Півночі. Звідти ж надходили на Південь залізні трубчасті замки, прясла, хрестики та жорна з овруцького шиферу, частина столової полив'яної кераміки, згадані вище сережки київського типу, деякі інші прикраси. З Середнього Подніпров'я були привезені такі поодинокі знахідки, як кубики смальти, кольчуги, не характерні для Південного Подніпров'я форми посуду — амфорки київського типу, латки.

Найбільше матеріалів середньодніпровського походження зосереджено в північній частині розглядуваної території. Якщо тут скляні браслети представлені сотнями і десятками уламків (Ігрень 8, Ігрень (Підкова), Дніпровське), то нижче по Дніпру вони відомі лише як окремі знахідки. Таке саме співвідношення спостерігається і серед інших, привезених з Середнього Подніпров'я, речей. Це підтверджує висновки Б. О. Рыбакова про те, що таким дрібним товаром, як шиферні прясла, хрестики, скляні браслети, персні, торгували купці-рознощики⁵⁹. Шлях до порогів вони долали досить легко, чим пояснюється і велика кількість привізних речей. А в південні поселення ці товари могли потрапляти в результаті внутрішнього обміну. В свою чергу, в Середнє Подніпров'я, мабуть, ввозили рибу, на що вказує значний розвиток цього промислу. В обміні певну роль могли відігравати також продукти скотарства.

Можна припускати, що південнодніпровські поселення (особливо великі), де було розвинуте ремесло, підтримували торговельні відносини з кочівниками. Зокрема, на деяких пам'ятках зафіксовано такі типи для кочівників речі, як сережки у формі знака запитання, фрагменти бронзових дзеркал. Про зв'язок з кочівниками свідчить і велика кількість кісток коней на поселеннях, що не характерно для Середнього Подніпров'я. Ймовірно, що виробництво бронзових клепаних казанів якоюсь мірою було розраховане на кочівницький попит. Крім того, цим племенам потрібні були й інші товари: продукти землеробства, вироби з металу.

На південнодніпровських поселеннях могли також займатися посередницькою торгівлею, продаючи кочівникам вироби, які привозились з Півночі і Півдня в обмін на продукти тваринництва і, можливо, мисливства.

Розглянуті матеріали дають підстави для деяких висновків.

Основою господарства населення Південного Подніпров'я в XII—XIII ст. було розвинуте землеробство і тваринництво. Про це свідчить, зокрема, застосування найпродуктивнішого на той час знаряддя для обробітку ґрунту — важкого плуга. Завдяки цьому місцеве населення не тільки було повністю забезпечене продуктами землеробства, але й могло частину їх продавати або обмінювати на інші товари. Тваринництво теж досягло значного розвитку, на що вказує остеологічний матеріал і деякі речові знахідки. Сільськогосподарською діяльністю займалися на всіх без винятку поселеннях. Поряд з сільським господарством існували також і промисли. Мисливство не мало особливого значення, проте рибальство відіграло дуже помітну роль. Для лову риби використовувались всі відомі на той час знаряддя. Очевидно, її було достатньо не лише для власного споживання, але й для продажу.

Господарство мало натуральний характер. Більшість необхідних у повсякденному житті виробів мешканці поселень виготовляли самі. Це стосується різноманітних виробів з дерева, кістки, каменю. Домашньою галуззю ремесла було й ткацтво. Але деякі види виробництва, наприклад виплавка і обробка заліза, обробка кольорових металів, гончарська справа, виготовлення великих виробів з каменю, вже почали зосереджуватися в руках окремих спеціалістів.

⁵⁹ Рыбаков Б. А. Указ. соч., с. 469.

Гончарство мало поширення, ймовірно, на багатьох поселеннях. Оскільки продуктивність цього виробництва при застосуванні ручного круга низька⁶⁰, а потреба у глиняному посуді була досить велика. Що ж до виплавки заліза, обробки кольорових металів, то цим займаюся населення лише окремих поселень.

На основі картографування ми маємо змогу виділити кілька центрів, де реміснича діяльність набула значного розвитку. Більшість їх функціонувала в XII—XIII ст. Для X—XI ст. визначити такі центри важко. Можна згадати лише досить значний гончарський центр у районі с. Петрове-Свистунове, залишки виготовлення бронзових виробів на поселенні Перше травня, сліди виплавки заліза на острові Хортиця. Ковальською справою, певно, займалися на поселенні поблизу Любимівського городища (рис. 1).

Для XII—XIII ст. ми припускаємо наявність п'яти центрів з дуже розвинутим ремеслом. Перший — обидва ігреньських поселення (обробка заліза, бронзолivarне виробництво, виготовлення бронзових клепанних казанів). Другий пункт — Дніпровське (бронзолivarне виробництво, виготовлення виробів з свинцю). Третій — обидва кічкаських поселення, острів Хортиця (обробка заліза, бронзолivarне виробництво). Четвертий — Олексіївка (Устя) (виплавка й обробка заліза, бронзолivarне виробництво, виготовлення клепанних казанів). П'ятий центр був розташований на острові Березань, де також займалися виправкою і обробкою заліза, бронзолivarним виробництвом (рис. 2).

Цікаво відзначити, що деякі з цих пунктів відігравали важливу роль у торгівлі, зокрема, такі, як Ігрень 8, кічкаські й хортицьке поселення та пункт на острові Березань, де знайдено велику кількість привізних речей. У вказаних місцях зупинялися торговельні каравани, на що звернув увагу ще Константин Багрянородний⁶¹. Виділялись ці пункти і значними розмірами. А. Т. Сміленко вважає, що кічкаські поселення мали «риси міських центрів». Ми підтримуємо цю думку і залучаємо до пам'яток цього типу Ігрень 8 і поселення на острові Березань, що були в XII—XIII ст. значними ремісничими і торговельними центрами, до яких тяжіли навколишні менші поселення.

Дуже цікавим і важливим є визначення хронологічних рамок існування південнодніпровських пам'яток, але це питання потребує спеціального дослідження. А попередньо, на основі керамічних комплексів і деяких датуючих речей, можна констатувати, що пам'яток X—XI ст. виявлено небагато. Основна маса поселень належить до XII—XIII ст. Частина їх продовжувала існувати і в XIII—XIV ст., переживши монголо-татарську навалу.

КОЗЛОВСКИЙ А. А.

Хозяйственная деятельность оседлого населения X—XIII вв. в Южном Поднепровье

Резюме

На основании уже известных и некоторых новых данных в статье рассматривается хозяйственная деятельность населения Южного Поднепровья. Дается характеристика сельского хозяйства, промыслов, ремесел. На археологических материалах и данных письменных источников делается попытка выяснить роль этих памятников в торговых отношениях Киевской Руси.

Основной хозяйством населения было земледелие и скотоводство. Среди промыслов первое место занимало рыболовство. Некоторые виды производства — гончарное, обработка цветных металлов и особенно выплавка и обработка железа — начали сосредоточиваться в руках отдельных специалистов-ремесленников.

⁶⁰ Рыбаков Б. А. Указ. соч., с. 482.

⁶¹ Константин Багрянородный. Указ. соч., с. 9—10.